

Theorie en empirie van winkelsluiting

Kremers c.s. hebben een verdienstelijke poging gedaan om het beleid inzake winkelsluiting een wetenschappelijke basis te geven. Goed is vooral dat zij op zoek zijn gegaan naar feiten. Ze hebben ook gebruik gemaakt van een relevant model. Helaas is dat model niet consequent gehanteerd. Daardoor zijn hun theoretische overwegingen onvolledig. De empirie die Kremers c.s. presenteren geeft geen uitsluitsel. Hun conclusie dat de verwachte economische effecten van liberalisatie van de winkelsluiting "onverdeeld gunstig" zijn, geeft dan ook geen goed beeld van de mogelijke gevolgen. Hieronder wordt kort ingegaan op de theoretische en empirische tekortkomingen van hun betoog. Ik ben het grotendeels eens met de bijdrage van Depla, die voornamelijk het effect op omvang en

kwaliteit van de werkgelegenheid bespreekt. Waar mijn argumenten parallel lopen aan die van Depla zal ik kort zijn. Ik concentreer mij op het effect op het aantal winkels, en gevolgen voor het welzijn van consumenten.

Theorie

Kremers c.s. hanteren voor de kosten in de detailhandel het volgende model¹:

$$L = a \cdot O + \hat{O}(O) \cdot Q \quad (1)$$

waar: O = openingstijd, Q = omzet. De kostencurve heeft een intercept ('drempel') die evenredig is aan de openingstijd: gedurende openingstijd moet er iemand beschikbaar zijn voor klanten (ook op momenten waarop er geen klanten zijn). Bijge-

volg stijgt deze kostencomponent met de openingstijd. Deze drempelarbeid veroorzaakt een schaafeffect: hogere kosten per gulden omzet voor kleinere winkels. Met toenemende openingstijd neemt dit schaafeffect toe.

Vroeger was veelal in het familiebedrijf deze arbeid gratis beschikbaar, in de vorm van vrouw of kinderen die, wonende boven de winkel, naar beneden renden als het winkelbelle-tje ging. Naarmate dit sociaal minder aanvaardbaar werd, en de familie ook niet meer boven de winkel woonde, ging deze kostencomponent tellen en heeft zij sterk bijgedragen aan schaalvergroting en concentratie in de detailhandel².

Naarmate de omzet toeneemt zal op bepaalde momenten gedurende de openingstijd meer arbeid, boven de drempel, nodig zijn om klanten niet te lang te laten wachten. Deze extra arbeid is op sommige momenten wel en andere niet nodig, en de winkelier zal derhalve proberen zo veel mogelijk part time arbeid in te zetten om de extra capaciteit aan te passen aan fluctuaties in de vraag. Bij zeer grote winkels maken de vaste kosten van de drempelarbeid slechts een klein deel uit van de totale arbeidskosten, en dat zien we terug in een groter aandeel part time arbeid.

De analyse van Kremers c.s., op basis van dit model, gaat op twee punten mank. Zij veronderstellen dat als tegenhanger van de verhoging van de "drempelkosten", verlenging van de openingstijd leidt tot verlaging van de variabele kosten:

$$dO/dO < 0 \quad (2)$$

Het argument voor deze veronderstelling is dat bij verlenging van de openingstijd het klantenbezoek wordt uitgesmeerd over een grotere tijdsperiode, waardoor de fluctuaties in de vraag afnemen en daardoor de benutting van de capaciteit verbetert, voor zowel arbeidscapaciteit als winkelcapaciteit. Dat hoeft echter geenszins het geval te zijn: waarom zouden er bij langere openingstijden niet nieuwe pieken kunnen ontstaan? Het is zeer goed denkbaar dat bij voorbeeld een nieuwe piek ontstaat rond zeven uur 's avonds. Bovendien heeft voor wat betreft de arbeid een meer gelijkmatige spreiding alleen dan efficiëntiewinst tot gevolg als in de uitgangssituatie niet reeds maximaal gebruik wordt gemaakt van part-time

arbeid, om de capaciteit aan te passen aan de vraag en aldus de nadelige effecten van vraagfluctuatie te voorkomen. Het ziet er naar uit dat in de detailhandel wel reeds optimaal gebruik wordt gemaakt van part-time arbeid. Kortom: het is maar de vraag of vraagfluctuaties afnemen, en als het gebeurt is het effect beperkt. De veronderstelling van vergroting van efficiëntie in de variabele kosten is derhalve op twee gronden dubieus. Dat is ernstig, want de stelling van Kremers c.s. dat langere openingstijden zouden leiden tot meer werkgelegenheid vloeit voort uit een prijsdaling als gevolg van de veronderstelde efficiëntiewinst³.

Kremers c.s. gaan voorts in hun berekening van het netto effect van stijging van drempelarbeid en (de door hen veronderstelde) daling van variabele arbeid uit van een *gemiddeld* aandeel van de drempelarbeid in de totale arbeid van 17%. Daarmee verwaarlozen zij het schaafeffect dat in model (1) zit ingebakken. Waar zij beweren dat er voor een negatief effect voor kleine winkels "geen a priori theoretische reden" bestaat (op.cit. blz. 630), geven zij aan het model dat zij zelf hanteren niet goed te doorzien. Voor kleine winkels is het aandeel van de drempelarbeid groter, en treedt derhalve per saldo een verhoging van de kosten op. Daardoor ontstaat het gevaar van verdringing van kleine winkels (in dorpen en stadsbuurten en wijken) door grotere winkels (langs wegen, in grotere centra), met als gevolg stijging van de gemiddelde afstand tussen winkel en consument toeneemt. Ik verwijs wederom naar de bijdrage van Depla die hier (op dezelfde theoretische gronden) ook op wijst.

Empirie

Zoals gezegd: het is goed dat Kremers c.s. ook feiten proberen op te sporen. Die geven echter geen uitsluitsel. De Zweedse studie die zij hanteren geeft evidentie van stijging en daling van het aantal winkels als gevolg van de liberalisatie van de openingstijden aldaar. Kremers c.s. melden dat in de Zweedse studie "een forse groei van het aantal kleinere winkels" wordt geconstateerd (op.cit. blz. 631). Deze sterke bewering wordt in een voetnoot ontkracht: de stijging geldt (slechts?) voor kleinere 'convenience stores' en winkels met

benzinstations langs de weg ('traffic stores'). Wat gebeurt er met het totaal van alle kleine winkels? Uit datzelfde Zweedse rapport, dat Kremers c.s. hebben geraadpleegd, put ik de volgende bevindingen:

- het totale aantal winkels in de algemene levensmiddelenhandel ("kruideniers en supermarkten") is tussen 1976 en 1989 met 8,5% gedaald;
- het aandeel van winkels met meer dan 400 m² oppervlakte is in aantal winkels gestegen van 14,9% tot 22,6%, en in omzet van 56,6% tot 65,7%;
- het aantal winkels minus de door Kremers c.s. genoemde convenience stores, grotere supermarkten en traffic stores zag een daling van hun aandeel van 77,3% tot 48,4% (aantal winkels) resp. van 40% tot 24,7% (omzet).

Deze feiten wijzen eerder op het ongelijk dan het gelijk van Kremers c.s., en worden niet in hun overzicht betrokken.

Een tweede empirisch gegeven dat Kremers c.s. aanvoeren is een tabel waarin de winkeldichtheid in aantal winkels per 10.000 inwoners voor 14 landen wordt uitgezet tegen de maximaal toegestane openingstijd. De landen zijn: Nederland, Duitsland, VK, Denemarken, Finland, België, Italië, Portugal, Griekenland, Spanje, Ierland, Frankrijk, Zweden en Noorwegen. Als het waar zou zijn dat een langere openingstijd leidt tot verdunning van het winkelbestand, zo redeneren Kremers c.s., dan zou de grafiek een dalende lijn moeten laten zien. Dat is evident niet het geval, en dus hebben

1. Dat model, dat voornamelijk is gebaseerd op onderzoek dat 15 jaar geleden werd gepubliceerd, is gebruikt in eerdere discussies over winkelsluiting in Nederland en Engeland, en ook in het Zweedse onderzoek dat Kremers c.s. hanteren. Zie: B. Nooteboom, *Retailing: applied analysis in the theory of the firm*, proefschrift Erasmus Universiteit, 1980; A new theory of retailing costs, *European Economic Review*, 1982, blz. 163-186; Trading hours and economy of scale in retailing, *European Small Business Journal*, 1983, nr 2, blz. 57-62.

2. Naast andere oorzaken als grotere mobiliteit van consumenten en capaciteit thuis voor de opslag van o.a. levensmiddelen (koelkast).

3. Overigens, zoals Depla terecht opmerkt in zijn bijdrage, betreft het een toename ten koste van verdringing van arbeid elders, met name in de horeca.

Kremers c.s. gelijk: er is geen nadelig effect. De redenering gaat echter niet op: er is inderdaad geen dalende lijn, maar dat zegt niets. Het is bekend dat als men in een model belangrijke verklarende variabelen weglaat een geconstateerd verband, of het ontbreken ervan, zeer onbetrouwbaar is. En er zijn hier belangrijke variabelen weggelaten. Winkeldichtheid wordt naast openingstijd (en het daaraan verbonden schaafeffect, zoals in het theoretische deel omschreven) ook bepaald door de volgende variabelen:

- *Bereikbaarheid*, welke is opgebouwd uit de variabelen *bevolkingsdichtheid*, *wegen*, *klimaat*, *autobezit*. Voor een dunne bevolking zal de winkeldichtheid relatief groot moeten zijn, om de afstand tot de dichtstbijzijnde winkel aanvaardbaar te houden. Wat aanvaardbaar is hangt af van de frequentie van koop (en daarmee van het type winkel), en mobiliteit, welke wordt bepaald door autobezit, de beschikbaarheid van wegen en hun toegankelijkheid als functie van klimaat (Scandinavië). De 14 in de beschouwde landen verschillen sterk op deze punten;

- *Beschikbaarheid van gratis drempelarbeid*. Als de sociaal-economische situatie met zich meebrengt dat, zoals vroeger in Nederland, winkeliers die wonen boven de winkel hun vrouw en kinderen beschikbaar hebben als gratis drempelarbeid, dan doet de openingstijd er niet toe. Dit geldt wellicht in Portugal, Griekenland, de Mezzogiorno in Italië en het binnenland van Spanje.

We kunnen pas zinvol conclusies trekken omtrent het effect van openingstijd als deze variabelen in de analyse worden betrokken.

Conclusie

Kremers c.s. hebben een studie opgezet met een theoretische, modelmatige onderbouwing en een zoektocht naar feitelijk ervaringen. Dat verdient waardering. Echter, de implicaties van hun eigen model t.a.v. schaafeffecten zijn buiten beschouwing gelaten. Bovendien kunnen in het Zweedse onderzoek gegevens worden aangetroffen die een ander licht werpen op de ontwikkelingen in het aantal kleine winkels. Tot slot zijn enkele determinanten van winkeldicht-

heid buiten beschouwing hebben gelaten.

Hun stelling dat de economische effecten van liberalisatie van de openingstijden "onverdeeld gunstig zijn" wordt niet gedeeld. Het is ongetwijfeld waar dat *sommige* ook kleinere winkels er inderdaad hun voordeel mee kunnen behalen. Anderzijds zullen vermoedelijk vele kleinere winkels verdwijnen. Ik wil daar overigens ook weer niet te dramatisch over doen: dat proces is al vele jaren aan de gang; zij zal echter door een verlenging van openingstijd een nieuwe impuls krijgen. Daardoor zal voor vele consumenten de afstand tot de dichtstbijzijnde winkel toenemen. Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat een liberalisatie van openingstijden slecht is. De beslissing vergt echter een afweging van de belangen van mobiele consumenten met weinig tijd tegen die van minder mobiele consumenten met veel tijd. Het is niet juist dat het voor alle consumenten onverdeeld gunstig is.

B. Nooteboom

De auteur is hoogleraar Externe organisatie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Naschrift

Door Depla en Nooteboom wordt een aantal technische kanttekeningen geplaatst bij de economische effecten van verruiming van de wettelijke restricties op winkelopening. Naar ons oordeel leveren zij geen wezenlijk nieuwe inzichten op. Feit is dat Nederland de meest restrictieve wettelijke winkelsluiting kent van heel Europa (wellicht van de hele wereld), en dat de beschikbare onderzoeksresultaten duiden op gunstige economische effecten van substantiële verruiming. Naar verwachting zal dit enkele tienduizenden banen opleveren, het prijsniveau dalen, en de keuzevrijheid van de consument en de ondernemingsvrijheid van de winkelier toenemen. Voorts roepen zij een bredere vraag op, namelijk wiens belang nu eigenlijk is gediend met de huidige wet. Depla merkt op dat bescherming van de belangen van werknemers in de detailhandel bij de FNV Dienstenbond hoog op het verlanglijstje staat. Nooteboom spreekt van

een afweging van belangen van verschillende consumenten. De cruciale afweging van uiteenlopende voorkeuren en deelbelangen tegen het algemeen belang – een thema in de komende dereguleringsoperatie – wordt eerst van commentaar voorzien.

Voorkeuren en deelbelangen

Een goede indruk van de voorkeuren van de Nederlandse bevolking geeft een recent grootschalig opinie-onderzoek van de Consumentenbond¹. Daaruit blijkt dat een kleine minderheid voorstander is van de bestaande restricties op winkelopening. Slechts 25 procent van de bevolking wenst vast te houden aan de huidige wet.

Op ons verzoek heeft de Consumentenbond een analyse gemaakt van de samenstelling van de tegenstanders van liberalisatie naar regio, leeftijd en politieke voorkeur². Daaruit blijkt dat de meeste weerstand tegen liberalisatie zich in het noorden bevindt (figuur 1a) – zelfs daar echter niet meer dan circa 30 procent van de bevolking. Frappant in het noor-

den is wel het verschil tussen stad en platteland. Minder dan een derde van de ouderen is tegen verruiming (figuur 1b), en slechts een luttele 15 procent van de jongeren tot 35 jaar. Zelfs onder de CDA-aanhang is minder dan een derde tegen verruiming van de huidige wet (figuur 1c).

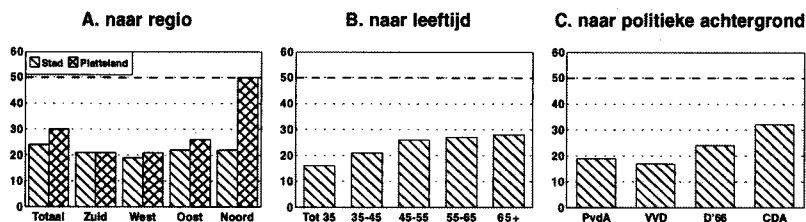
Specifiek tegen zondagsopening is eveneens slechts een minderheid van de Nederlandse bevolking³. Weer

1. *In naam van de wet: Sluit de deur*, Consumentenbond, oktober 1994.

2. Met dank aan A. Luiten.

3. In het opinie-onderzoek werd eerst gevraagd of men tegen verruiming van de huidige wet is. Aan degenen die daar niet tegen zijn, werd gevraagd of men tegen zondagsopening is. Uit een combinatie van beide valt niet precies af te leiden hoe groot in totaal de tegenstand tegen zondagsopening is, aangezien een deel zal bestaan uit personen die tegen latere opening door de week zijn doch tegen vormen van zondagsopening geen bezwaar hebben. De in de tekst weergegeven tegenstand betreft telkens de maximaal mogelijke in de veronderstelling dat *alle* tegenstanders van verruiming ook specifiek tegen zondagsopening zijn.

Figuur 1. Tegenstanders verruiming winkelsluitingswet (in%)

Noot: De helft van het aantal ondervraagden is aangegeven met -----
 Bron: Consumentenbond, "In naam van de wet: Sluit de deur", oktober 1994.

springt het noorden er uit: daar zou een kleine meerderheid tegen zondagsopening kunnen zijn, terwijl de tegenstand elders duidelijk in de minderheid is (ten hoogste 40 procent). In het zuiden is de weerstand het minst omvangrijk. Naar leeftijd is er onder geen enkele categorie een meerderheid tegen zondagsopening. Van de aanhang van elk van de drie 'paarse' politieke partijen lijkt ten hoogste een derde tegen zondagsopening. Bij het CDA lijken de meningen verdeeld, met ook hier een afwijkend patroon tussen zuid (tegenstanders in de minderheid) en noord (tegenstanders in een - mogelijk ruime - meerderheid).

Duidelijk is in ieder geval dat er in de Nederlandse samenleving geen breed gedragen voorkeur bestaat voor de huidige wet. Vandaar dat wij een benadering schetsten met als vertrekpunt een substantiële liberalisatie, waarna kan worden bezien of specifieke belangen aanleiding geven tot randvoorwaarden en differentiatie.

Gedacht moet worden, ten eerste, aan de arbeidsomstandigheden en -tijden van betrokken werknemers. Dergelijke randvoorwaarden zijn echter reeds vastgelegd in algemene wetgeving. Voorzover de voorwaarden van Depla verder gaan dan hetgeen van overheidswege geldt voor andere sectoren, behoren zij tot het domein van de markt en zal compensatie bedongen moeten worden in de arbeidsvoorwaardenonderhandelingen. Daar is schaarste bepalend, niet een publieke afweging.

Afwijking van volledige liberalisatie kan, ten tweede, ook worden ingegeven door overwegingen van immateriële aard. Dat zou bij voorbeeld kunnen gelden voor opening op zondag.

Het onderzoek van de Consumentenbond indiceert dat dergelijke overwegingen vooral in het noorden spelen, en daar dan met name op het platteland. In het zuiden wordt hier kennelijk weer heel anders over gedacht.

Ten derde is er het specifieke belang van huishoudens waar de huidige sluitingstijden wringen met gewenste arbeidsdeelname (met name van vrouwen). Onder dergelijke huishoudens vindt slechts 14 procent de huidige wet adequaat, terwijl dat percentage tweemaal zo hoog is onder huishoudens waar tenminste één partner overdag boodschappen kan doen. Voor de arbeidsparticipatie snijdt het mes van de winkelsluiting eigenlijk aan twee kanten: verruiming maakt het (met name vrouwen) beter mogelijk om te werken, terwijl bovendien de werkgelegenheid toeneemt. Dit laatste is ook in het belang van anderen die thans onvrijwillig van het arbeidsproces zijn buitengesloten (werklozen).

Aan de overheid de taak om de verschillende belangen te wegen. Kernvraag is telkens waarom specifieke deelbelangen van overheidswege beschermd moeten worden, en wat daar dan in brede zin het prijskaartje van is. Daarbij is tevens relevant of de nationale overheid uniforme regels moet stellen, of dat er nationaal kan worden geliberaliseerd met de mogelijkheid van decentrale differentiatie. De geografische spreiding van voorkeuren is markant. Is het belastend voor het Friese platteland als de Bourgondiër in Maastricht zijn taart koopt op zondagochtend na de hoogmis, en de banketbakker in Maastricht aldus zijn Belgische concurrent van het lijf weet te houden? Een gedifferentieerde benadering kan

interessant zijn, met name waar de nationale overheid het belang van 'outsiders' (vrouwen en werklozen; aspirant-winkeliers) zwaarder laat wegen dan dat van geprivilegeerde 'insiders' (werkenden; zittende winkeliers buiten de grensgebieden). Vanuit dit perspectief is immers op nationaal niveau een zo weinig restrictief mogelijke aanpak geboden.

Technische kanttekeningen

De technische opmerkingen betreffen vooral werkgelegenheidseffecten en de gevolgen voor kleine winkels. Voor een heldere analyse zijn de verschillende te verwachten effecten te onderscheiden in twee categorieën.

Ten eerste betekent liberalisatie, bij een gelijkblijvend totaal aan openingsuren, dat winkeliers hun openingstijden beter kunnen afstemmen op de wens van de klant. Ten tweede kan het *totaal* aan openingsuren *zelf* toenemen. Waarschijnlijk vallen de voordelen voor kleine winkels met name in de eerste categorie; deze zijn immers bij uitstek geëquipeerd om de klant met gewenste openingstijden in de woonbuurten te bedienen. In de tweede categorie vallen wellicht ook voordelen voor grotere winkels (kostenefficiëntie).

In ons artikel namen wij beide categorieën in beschouwing om zo te komen tot een samenhangende analyse. Depla en Nootboom zien de eerste categorie over het hoofd, en abstraheren daarmee van een belangrijk deel van de voordelen voor kleine winkels. Zij concentreren zich op het mede door Thurik en Nootboom ontwikkelde model, dat in ons artikel gebruikt is om de effecten van de *verlenging* van de openingsuren te schatten. Dat model is nuttig, maar kent grenzen. Van klantgerichte *differentiatie* van openingsuren gaat in dat model geen enkel gunstig effect uit. Uit het opinie-onderzoek van de Consumentenbond blijkt dat maar liefst 40 procent van *alle* ondervraagden hun boodschappen liever op een later tijdstip zou doen; van differentiatie, ook bij gelijkblijvende *totale* openingsuren, valt dus veel te verwachten.

Werkgelegenheid

Ook binnen het (beperkte) kader van het gehanteerde model leiden de kanttekeningen van Depla en Noot-

Tabel 1. Effecten van verruiming met 10 uur voor type winkels^a

Omzet	Klein f 1,5 mln.	Gemiddeld f 3,55 mln.	Groot f 12,5 mln.
prijs	-0,7%	-0,7%	-0,7%
omzet	6,8%	6,8%	6,8%
arbeid	4,0%	2,6%	0,5%
arbeidsproductiviteit	2,8%	4,2%	6,3%
drempelarbeid	30%	16%	5%
winst	1,2%	3,7%	6,0%

a. Deze tabel is berekend voor het Zweedse model op basis van de door het EIM geleverde dataset. De drempelarbeid bedroeg 1850 uur. Wel is in de schatting van het EIM rekening gehouden met het feit of een winkel meerdere vestigingen kent (klein: geen, gemiddeld: 0,8 en groot: 1). In de berekening achter tabel 1 is overigens nog niet gecorrigeerd voor het feit, dat de gemiddelde beloning in kleine winkels ligt onder de beloning in grote winkels en dat de omvang van de drempelarbeid in kleinere winkels lager zal zijn. Indien voor deze beide aspecten wordt gecorrigeerd, kan de efficiëntiewinst voor kleine winkels mogelijk zelfs boven die van grote winkels liggen.

eboom niet tot wezenlijk nieuwe inzichten. In het kader (volgende bladzijde) is systematisch weergegeven hoe het effect van langere openingstijd op de werkgelegenheid wordt berekend.

1. Nootboom plaatst vraagtekens bij het in Zweden en Nederland gevonden negatieve verband tussen openingstijd en arbeidsintensiteit. Dit negatieve verband stoelt op het feit dat bij een ruimere openingstijd de piekbelasting van de winkel afneemt, zodat bespaard kan worden op arbeidskosten. Nootboom stelt dat bij een ruimere openingstijd er mogelijk pieken kunnen blijven optreden en dat in de detailhandel reeds optimaal van deeltijdarbeid gebruik wordt gemaakt om de pieken op te vangen.

Het is echter alleszins aannemelijk dat de piekbelasting bij ruimere openingstijden zal afnemen. Tegen het einde van en buiten de reguliere werktijden van werknemers (zeg tussen 17.00 en 18.30 uur), op de koopavond en op zaterdag is het thans substantieel drukker dan op andere tijden (50-100 procent). Het ligt in de rede dat dit winkelbezoek meer gespreid zal worden. Uit de enquête van de Consumentenbond blijkt immers dat maar liefst 90 procent van de voorstanders van verruiming het koopgedrag zal aanpassen. Omdat er grenzen zijn en blijven aan de mate waarin arbeid zich aan het vraagpatroon kan aanpassen⁴, zal door het afvlakken van de pieken op (variabele) arbeidskosten worden bespaard. Bovendien zal door het afvlakken van pieken worden bespaard op kapitaal-kosten (kassa's, parkeerplaatsen etc.); dit effect is in het model nog

niet eens meegenomen. Uiteindelijk blijft het verband tussen openingstijd en arbeidsintensiteit een empirische kwestie. Onze aanname van een negatief verband wordt door de Zweedse ervaring onderschreven⁵.

2. Depla betoogt dat een lagere arbeidsintensiteit niet noodzakelijk ook lagere arbeidskosten en een lagere afzetprijs betekent. Ten eerste zouden de arbeidskosten per eenheid kunnen toenemen wanneer op latere uren gewerkt wordt. Dit is echter verre van evident. Voor de individuele werknemer gaat het vaak immers niet om een *verlenging* van de werktijd (overuren), maar om *flexibilisering*. Waarom zouden er geen werknemers zijn die bij gelijkblijvende beloning liever iets later beginnen en iets later doorwerken? Waarom zouden parttimers duurder zijn, dit alles in een situatie met effectief tientallen procenten werkloosheid? Daar komt nog bij dat het beloningsniveau kan verschillen naar type winkel⁶. Al met al lijkt het redelijk om van een gemiddelde beloning uit te gaan, en van een negatief verband tussen openingsduur en arbeidskosten per eenheid afzet.

Ten tweede beweert Depla dat de (winst)marge bij het grootwinkelbedrijf ruimer is dan bij het kleinbedrijf, waardoor het grootbedrijf de efficiëntiewinst maar ten dele in prijsverlaging vertaalt.

Empirisch onderzoek, rekening houdend met mogelijke verschillen in assortiment, toont een dergelijk margeverschil echter niet aan⁷. Bovendien zijn de marges in verschillende bedrijven afhankelijk van vele factoren (bijvoorbeeld de kapitaal- en financieringsstructuur), en is het op

voorhand niet helder waarom bij een grotere marge een additioneel kostenvoordeel niet in een lagere prijs zou worden doorvertaald. Waarom zou het tegendeel minder plausibel zijn? In het Zweedse model heeft een verschillende marge in dit verband geen consequentie; de prijsverandering hangt samen met de verandering van de variabele kosten ongeacht de marge.

3. Dat een lagere prijs aanleiding geeft tot een hogere omzet, wordt niet aangevochten, maar een toename verwachten Depla en Nootboom niet daar zij immers geen prijsverlaging verwachten. Naast het feit dat een lagere prijs wel degelijk te verwachten is, veronachtzamen zij bovendien nog een additionele bron van omzetvergroting. Uit onderzoek in Zweden blijkt dat, ook bij een gegeven prijsniveau, van een verruiming van de openingstijden een autonome positieve invloed op de omzet uitgaat.

4. Wat de vierde stap (de werkgelegenheidselasticiteit) betreft, wordt er door beide op gewezen dat een kleine winkel minder efficiëntiewinst zal behalen (relatief groot belang drempelarbeid) dan een grotere winkel.

Voor de berekening van het *gemiddelde* effect is deze constatering echter irrelevant, aangezien in die bere-

4. Zo bestaan er onzekerheden m.b.t. de vraag, de geheelaligheid van de inzet van arbeid en zijn er institutionele belemmeringen in de sfeer van de arbeidsvoorwaarden.

5. Overigens worden de bevindingen uit Zweden ondersteund door het Franse onderzoek, waar voor de 'magasins populaires' en de supermarkten een significant negatief verband tussen openingstijd en arbeidsintensiteit gevonden wordt. Voor de zogenaamde hypermarkets wordt een (niet significant van nul verschillend) positief verband gevonden (voetnoot 4 in ons artikel).

6. Uit een vergelijkend onderzoek blijkt dat de gemiddelde beloning in het grootwinkelbedrijf 25% hoger is dan in het kleinbedrijf (Deloitte & Touche, *Bedrijfsvergelijking 1993, Levensmiddelendetailhandel*, Dordrecht, september 1994). Overigens vallen slechts ongeveer de helft van de werknemers in de detailhandel onder een cao, zodat differentiatie te verwachten is.

7. Zie Bedrijfsdoorlichting detailhandel, 1986, EIM. Zie blz. 65: "In de overige drie branches (o.a. levensmiddelen) zijn de verschillen in bruto-marge tussen grote en kleine bedrijven van onvoldoende grootte om daaraan betekenis toe te kennen."

kening van een gemiddelde winkel kan worden uitgegaan⁸. Voor een kleinere winkel zal de efficiëntiewinst onder het gemiddelde liggen, voor een grotere erboven⁹. Ter onderbouwing zijn in tabel 1 de berekende effecten voor verschillende winkeltypen weergegeven. Daaruit blijkt dat de stijging van arbeidsproductiviteit 2,8% be draagt voor een kleine winkel, 4,2% voor het steekproefgemiddelde en 6,3% voor een grotere.

5. Om te komen tot een werkgelegenheidseffect in termen van extra banen, moet de werkgelegenheidselasticiteit tenslotte worden vermenigvuldigd met het niveau van de werkgelegenheid in de desbetreffende branche. Depla vindt dat wij een te ruime basis kiezen.

Onze berekening was gebaseerd op de werkgelegenheid in de levensmiddelenbranche. Van overdrijving is daarbij geen sprake. Integendeel, deze afbakening is voorzichtig. In Zweden is gebleken dat openingstijden in de levensmiddelenbranche gemiddeld het sterkst zijn toegenomen; de weerspiegeling daarvan voor Nederland is de toename met 7000 banen. Maar ook andere branches in Zweden zagen een verlenging van openingstijden. Het te verwachten werkgelegenheidseffect, zelfs in de beperkte context van dit partiële model, is dus groter. Bij deze benadering steekt de berekening van Depla, gebaseerd op kunstmatige afbakeningen binnen de levensmiddelenbranche, af als ver gezocht.

Daarnaast blijkt Depla van mening te zijn dat de 'kwaliteit' van de te verwachten extra werkgelegenheid beneden de maat is ('kleinere' baantjes). Daar doet het model geen uitspraak over. Voor degenen die thans van het arbeidsproces zijn buitengesloten,

zou zo'n betrekking (ook weleens waarderend een "pulpbaan" genoemd) toch wel van betekenis kunnen zijn – zeker voor hen die zoeken naar deeltijdwerk.

Naast de hierboven genoemde punten, die samenhangen met eigenschappen van het Zweedse model, wordt door Depla ook de toepasbaarheid van dit model betwijfeld. Zo zou geen rekening zijn gehouden met mogelijke verdringing van werkgelegenheid in andere sectoren (horeca). Bedacht moet daarbij echter worden dat sprake is van een partieel model. Voor een eerste benadering is dit nuttig. Er is echter ook sprake van werkgelegenheidswinst, en van een grotere economische dynamiek in brede zin (verbetering dynamiseren arbeidsmarkt). Hierdoor zal een dynamisch proces op gang komen¹⁰, waarvan het gunstige inkomens- en werkgelegenheidseffect naar verwachting groter zal zijn dan het berekende partiële effect. Alles meewegend kwam Elsevier tot een ruwe schatting van enkele tienduizenden extra banen¹¹. Om volledig recht te doen aan dergelijke endogene doorwerkingen, zou een algemeen evenwichtsmodel nodig zijn.

Kleine winkels

Depla en Nootboom betogen dat kleine ondernemers de dupe zullen worden van liberalisatie. De beschikbare economische inzichten leveren echter geen grond voor die uitspraak. Ten eerste zien beiden een belangrijk deel van de gunstige effecten voor kleinere winkels over het hoofd (klantgerichte differentiatie–zie boven). Liberalisatie biedt mogelijkheden voor kleine innovatieve winkeliers (in dorpen en stadsbuurten), die

flexibel op de wens van de klant kunnen inspelen. Ten tweede kunnen er, zelfs in het Zweedse model dat van differentiatie abstraheert, voor kleine winkels nog behoorlijke efficiëntiewinsten optreden (tabel 1).

Nootboom meldt nog dat in Zweden het aantal kleine winkels is afgenomen. In ons artikel wezen wij erop dat sprake is geweest van differentiatie, waarbij zowel het aantal kleine, klantgerichte winkels als het aantal grote supermarkts lijkt te zijn toegenomen. Daartussenin lijken de wensen van de klant te hebben bijgedragen tot afname van het aantal middelgrote winkels (door Nootboom klein genoemd). Hoe dan ook, bedacht moet worden dat dergelijke trends uiteraard resultante zijn van een combinatie van beleid en autonome ontwikkeling, en derhalve van niet meer dan indicatieve waarde. Voor een gedegen analyse van de effecten van deregulering zouden beide bestanddelen uiteen moeten worden gerafeld¹². Overigens nam in Nederland het aantal winkels in de levensmiddelenbranche tussen 1980 en 1989 af met 13%¹³.

Wij lieten de correlatie zien tussen de maximaal toegestane openingstijden en het aantal winkels per 10.000 personen in verschillende landen

Berekening van het effect van langere openingstijden op de werkgelegenheid

Stap 1. Bepaal elasticiteit van arbeidsintensiteit m.b.t. openingstijd: $E(\alpha, O)$;

Stap 2. Bepaal elasticiteit van prijs m.b.t. openingstijd: $E(P, O) = w\alpha E(\alpha, O)$

Stap 3. Bepaal elasticiteit van omzet m.b.t. openingstijd: $E(Q, O) = E(Q, O; P=P) + E(Q, P)E(P, O)$;

Stap 4. Bepaal elasticiteit van arbeid m.b.t. openingstijd: $E(L, O) = (1-aO/L)E(Q, O) + (aO/L + (1-aO/L)E(\alpha, O))$;

Stap 5. Vermenigvuldigd met totale omvang populatie: $L_0 * E(L, O)$.

met α voor de (variabele) arbeidsintensiteit per eenheid omzet, O voor de openingstijd, P voor de afzetprijs, w voor de loonkosten per uur, Q voor de reële omzet, L voor de gevraagde hoeveelheid arbeid (in uren per winkel), a voor de hoeveelheid vast benodigde arbeid ('drompelarbeid') per uur openingstijd, en L_0 voor het aantal werkzame personen in de levensmiddelenbranche.

8. Gezien de lineariteit van het functionele verband tussen arbeid en omzet in het model is dit de juiste benadering.

9. In voetnoot 3 stelt Depla, verwijzende naar het Franse onderzoek, dat een verruiming van de openingstijd slechts bij winkels met een grootte van 17 fte's of meer tot efficiëntiewinst leidt. Daar wordt echter alleen de kostenstructuur in ogenschouwen genomen. Indien, conform het Zweedse onderzoek, ook het effect van een hogere omzet als gevolg van deze gemiddelde efficiëntiewinst en de autonome vraagstijging wordt meegenomen, dan ligt deze grens bij 6 fte's. Al met al zal ook een aanzienlijk gedeelte van het kleinbedrijf kunnen profiteren van liberalisatie (zie tabel 1).

10. Zie ook A. Heertje, *Koersen op kwaliteit*, Academic Service, Schoonhoven, 1994.

11. G. Bakker, De prijs van gesloten winkels, *Elsevier*, 16 juli 1994.

12. Zo merkt C. Winston op: "Thus, simply comparing the economic welfare of affected groups before and after deregulation, as is frequently done in the popular press, fails to account for the effects of contemporaneous changes in other economic factors". Economic Deregulation: Days of reckoning for microeconomists, *Journal of Economic Literature*, 1993, blz. 1263-1289.

13. Bron: Corporate Intelligence in Retailing, *Retailing in Europe*, 1990.

(blz. 631). Daaruit bleek geen negatief verband, doch hoogstens het omgekeerde (meer winkels bij langere openingstijden). Nederland springt er uit, met de meest restrictieve toegelaten openingstijden en het kleinste aantal winkels.

In tegenstelling tot de kritiek van Nooteboom, is het niet evident dat andere factoren (zoals bereikbaarheid en de aanwezigheid van gratis drempelarbeid) het beeld wezenlijk zouden beïnvloeden; hij draagt daar in ieder geval geen feiten voor aan. Om te controleren voor dergelijke factoren, kunnen we een vergelijking maken tussen Nederland en België. De bereikbaarheid en de beschikbaarheid van gratis drempelarbeid zijn in beide buurlanden niet sterk verschillend. In België gaat een aanzienlijk langere toegestane openingstijd samen met een aanzienlijk groter aantal winkels (128) dan in Nederland (64). Zo wordt de eerste indruk uit onze figuur dus bevestigd.

Slot

De bekende dereguleerder uit Nieuw Zeeland, Sir Roger Douglas¹⁴, levert een belangrijk advies: "let the dog see the rabbit". De economische merites van deregulering moeten helder zichtbaar zijn. Naar ons oordeel, rekening houdend met de technische punten van Depla en Nooteboom, wijzen de beschikbare inzichten op gunstige economische effecten van verruiming van de toegestane winkelopening. Waar Depla en Nooteboom nauwelijks een schriel beestje lijken te zien, dat sommigen zwaar op de maag schijnt te liggen, is sprake van een niet te versmaden kerstkonijn dat in geen enkel kerstpakket zou misstaan.

R.H.J.M. Gradus en J.J.M. Kremers

De auteurs zijn resp. beleidsmedewerker en plv. directeur Algemene Financiële en Economische Politiek bij het Ministerie van Financiën, en de tweede is tevens hoogleeraar Financieel Economisch Beleid aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (OCFEB). Dit artikel is geschreven op persoonlijke titel, met dank aan N. van der Wijst voor materiaal.

14. R. Douglas, *Unfinished Business*, Random House, Nieuw Zeeland, 1993.